

کتاب حاوی رازی یا

بزرگترین دائرة المعارف طبی اسلامی

پس از وی جمال‌الدین قفلی (۴) در کتاب «اخبار العلماء باخبار الحکماء» شرح حال مؤلفات استاد را آورده است.

پس از قفلی مورخ دیگر اسلامی معروف به «ابن ابی اصیبه» (۵) ضمن شرح حال رازی فهرست مشروح مؤلفات رازی منجمله حاوی ویرامندکر گردیده است.

پس از چهار دانشمند بالادیگران نیز از حاوی رازی اسم برده‌اند همانند ش. سامی بیک صاحب «قاموس الاعلام» (۶) و برکلمان و ملاکاتب چلبی صاحب «کشف الفنون» (۷) و از متأخرین شادروان پرفسور ادوارد براون (۸) و ویلیوس روسکا (۹) و پاول کراوس (۱۰) و ماگس میرهوف (۱۱) و مرحومان علامه محمد قزوینی (۱۲) و عباس اقبال آشتیانی (۱۳) و آقای دکتر محمد معین (۱۴) و بشرح ایضاً اغلب مورخین تاریخ طب مخصوصاً آنان که طب اسلامی و بالاحسن خدمات پزشکان ایرانی را برشته تحریر در آورده‌اند درباره حاوی حق مطلب را ادا نموده‌اند که اگر بخواهیم بذكر نام همه آنها پردازیم مطلب بدرزا کشد.

برای اطلاع بیشتر خوانندگان مقاله را به مؤلفات نگارنده این مقاله و شرح حال و مقام طبی محمد زکریای رازی پزشک نامی ایران چاپ تهران ۱۳۱۸ شمسی و «تشریح کتاب حاوی محمد زکریای رازی، ۱۳۲۶ شمسی» و مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی حکیم و طبیب بزرگ ایرانی انتشارات دانشگاه شماره

۱- مقدمه مختصر

کتاب حاوی ابوبکر محمد پسر زکریای رازی که آنرا بنام «الجامع الحاضر لصناعة الطب» نیز گویند بزرگترین تألیف رازی است و مدتها مرجع علما و اطباء جهان بوده است.

در فهرس و تذکره‌ها و تواریخ ضمن شرح حال رازی نام این کتاب آمده است.

اولین کتاب تاریخ طب که در آن از حاوی رازی اسم برده شده است. کتاب «طبقات الاطباء و الحکماء» (۱)، تألیف بوداود سلیمان بن حسان اندلسی معروف به ابن جلجل (متوفی بسال ۳۷۷ هجری قمری) است.

پس از ابن جلجل ابن الندیم (۲) در کتاب «الفهرست» از وی نام برده و پس از وی ابوریحان بیرونی (۳) اصول رساله‌ای درباره مؤلفات رازی تألیف نموده است. این رساله تحت عنوان «رساله للبیرونی لفهرست کتب محمد بن زکریای رازی است».

«Epitre de Beruni, Contenant des Ouvrages de Muhammad B. Zakariya Al-Razi»

که با شرح و حاشیه و طبقه بندی مؤلفات رازی از طرف شادروان پاول کراوس Paul Kraus به سال ۱۹۳۶ میلادی در پاریس به چاپ رسیده است.

چنین بنظر میرسد اولین شرح حال و فهرست آثار و مؤلفات دانشمندی توسط دانشمند دیگر باشد.

۵۰۰ سال ۱۳۳۹ شمسی ، و ترجمه و قصص و حکایات المرضى، انتشارات دانشگاه شماره ۹۴۰ بمناسبت جشن بزرگداشت رازی ۱۳۴۳ شمسی، و ترجمه «آبله و سرخک رازی» انتشارات دانشگاه شماره ۱۰۴۰ بمناسبت جشن بزرگداشت رازی ۱۳۴۴ شمسی ، حواله میدهم .

پس از ذکر مقدمه بالا اکنون توجه خوانندگان محترم مجله را بیک نکته اساسی جلب مینمایم : از نظر آنکه تحقیق مربوط به چنین کتابی بسیار مرتب انجام گردد ، حق آن بود که رساله بیرونی را که مخصوصاً برای مؤلفات رازی تألیف کرده است مبنای امر قرار دهم ولی بنظراتی از آن جهت که فهرست ابن ندیم از حیث زمان قبل از تدوین رساله ابو ریحان میباشد آنرا مقدم داشتم که جانب قدمت تألیف مورخین ملحوظ شده باشد، مضافاً بدانکه چنین تصویری رود که پس از تدوین فهرست عده ای از مورخان و تذکره نویسان درصدد شرح حال و مقام علمی دانشمندان قبل از خود برآمده اند .

باز از نظر آنکه مقاله طولانی نگردد فقط به ذکر اختصارات کتابهای «الفهرست ابن الندیم» و «رساله بیرونی» و «تاریخ الحكماء قفطی» و «عیون الانباء» ابن ابی اصیبه» پرداخته و بدین شکل آنها را مرتب ساختم :

ف - مقصود فهرست ابن الندیم است ،
 ب - مقصود رساله ابو ریحان بیرونی است ،
 ق - مقصود تاریخ الحكماء قفطی است ،
 ع - مقصود عیون الانباء ابن ابی اصیبه است .

۱ - عناوینی که در کتب مورخان و تذکره نویسان برای حاوی آمده است

ف = کتاب الحاوی و یسمى جامع الجاضر
 لصناعة الطب و ینقسم هذا الكتاب اثنی عشر قسماً .

القسم الاول - فی علاج المرضى و الامراض (در درمان بیماران و بیماریها) ،
 القسم الثانی - فی حفظ الصحة (در بهداشت) ،
 القسم الثالث - فی الریبة و الجبر و الجراحات (در بخیه و شکسته بندی و زخمها) ،
 القسم الرابع - فی قوی الادویة و الاغذیة و جمیع ما یحتاج الیه من المواد فی الطب (در نیرو و های داروها و غذاها و هر چه از مواد که در طب محتاج الیه است) ،
 القسم الخامس - فی الادویة المركبة (در داروهای مرکب) ،

القسم السادس - فی صنعة الطب (در صنعت طب) ،
 القسم السابع - فی صیدلة الطب : الادویة و الوانها و طعومها و روائعها (در داروسازی ، رنگ و مزه و بوی داروها) ،
 القسم الثامن - فی الابدان (در انواع بدنها) ،
 القسم التاسع - فی الاوزان و المکییل (در وزنها و کیلها) ،
 القسم العاشر - فی التشریح و منافع الاعضاء (در تشریح و وظائف الاعضاء) ،
 القسم الحادی عشر - فی الاسباب الطبیعیة من صناعة الطب (در علل و اسباب طبیعی صنعت طب) ،
 القسم الثانی عشر - فی المدخل الی صناعة الطب : مقالتان فی الاولی الاسماء الطبیة و فی - الثانیة اوائل الطب . (در ابتدا و مدخل طب که دو مقاله است : نخست نامهای طبی و دوم اوائل یا مقدمه طب) .

در فهرست بیرونی جزو دوازدهم باسم کتاب جداگانه ذکر شده است .

بیرونی در فهرست کتب محمد ذکریای رازی درباره حاوی چنین آورده است :

ب = الجامع الکبیر و قد عرف بالحاوی و هو کتال بق لم یتصرف فیها ولم یتمه .
 جمال الدین قفطی صاحب تاریخ الحكماء مینویسد :

ق = کتاب الحاوی فی الطب یسمى - الجامع الحاضر لصناعة الطب اثنی عشر قسماً .
 باز در جای دیگر مینویسد : کتابه الذی سماه الجامع و هو ینقسم اثنی عشر قسماً .

ابن ابی اصیبه صاحب عیون الانباء فی طبقات الاطباء گوید :

ع = کتاب الجامع و یسمى حاضر لصناعة الطب و غرضه فی هذا الكتاب جمع ما وقع الیه و ادر - که من کتاب طب قدیم او محدث الی موضع واحد فی کل باب و هو ینقسم اثنی عشر قسماً :

القسم الاول - فی حفظ الصحة و علاج الا - امراض و الوئی و الجبر و العلاجات (در بهداشت و درمان بیماریها و شکستگی و ضایعات از جست و خیز و شکسته بندی و درمان آنها) ،
 القسم الثانی - فی قوی الاغذیة و الادویة و ما یحتاج الیه من التذییر فی الطب (در نیروهای غذا ها و داروها و تدابیر متخذة در طب برای آنها) ،

القسم الثالث - في الادوية المر كبة فيه ذكر ما يحتاج اليه منها على سبيل الاقرا باذین (در دارو های مرکب در طب بر طریق تراپوتیک) ،
 القسم الرابع - فيما يحتاج اليه من الطب في سحق الادوية واحراقها وتسميداتها وغسلها واستخراج قواها و حفظها ومقدار بقاء قوة كل دواء منها وما اشبه ذلك (در عمليات مربوط بداروها) ،
 القسم الخامس - في صيدلة الطب في صفة الادوية والوانها وطعمها وروائحها ومعادنها وجيدها وردبها ونحو ذلك من علل الصيدلة (در داروسازی و خواص داروها) ،

القسم السادس - في الابدال يذكر فيه ما ينوب عن كل دواء اوغذاء اذالم يوجد (در جان شین شدن داروها وغذاها با یکدیگر) ،

القسم السابع - في تفسير الاسماء والاوزان و المكائيل التي للعقاقير وتسمية الاعضاء والادواء با - ليونانية والسريانية والفارسية و الهندية والعربية على سبيل الكتب المسماة بشقشماهی (در بیان نامها واوزان وکیل های گیاهی طبی و تسمیه اعضاء و بیماریها بزبانهای یونانی و سریانی و فارسی و هندی و عربی) ،

القسم الثامن - في التشريح ومفافع الاعضاء (در تشريح ووظائف الاعضاء) ،

القسم التاسع - في الاسباب الطبيعية من صناعة الطب غرضه فيه ان يتبين اسباب العلل بالامر الطبيعي (در علل طبیعی صنعت طب) ،

القسم العاشر - في المدخل الى صناعة الطب وهو مقالتان : الاولى منهما في الاشياء الطبيعية و الثانية في اوائل الطب (در ابتدا و اوائل طب که دو مقاله است : نخست اشياء طبیعی دوم اوائل طب) ،

القسم الحادی عشر - جمل علاجات وصفات و غیر ذلك (مجموعه درمانها و صفات آنها) ،

القسم الثاني عشر - فيما استدرکه في كتب جالينوس ولم يذكرها حنين (۱۵) و لاهی في - فهرست جالينوس (۱۶) (در آنچه که رازی از جالينوس حکيم دریافته است و آنها را حنين بن اسحق ذکر ننموده و در فهرست جالينوس نیست) .

وهذا التقسيم المذكور هي هنا ليس هو لكتابه - المعروف بالحواوی و لاهو تقسيم مرضی و يمكن ان - هذه كانت مسودات كتب وجدت للرازی بعد موته و هي مجموعة على هذا الترتيب فحسبت انها كتاب واحد و الی غایتي هذه ما رأيت نسخة لهذا الكتاب

ولا وجدت من اخباره رآه .

این بود شرحی که در کتب مورخان و تذکره نویسان از کتاب حاوی رازی ذکر گردیده است .

۲ مختصری از تاریخ گرد آوری کتاب حاوی و طبع آن

کتاب حاوی اول دفعه در شهر برشیا (۱۷) از شهرهای ایتالیای شمالی به لاتینی برگردانده و چاپ شده است (۱۴۸۶ میلادی) . پس از آن مکرر در ونیز (۱۸) ایتالیا در سالهای ۱۵۰۹ و ۱۵۴۲ میلادی باسم Continens- Rasis چاپ شده که نسخ این ترجمهها بسیار کمیاب است . اما نسخ خطی عربی متعدد از آن در کتابخانههای معتبر عالم بمانند کتابخانه موزه بریتانیا (۱۹) و کتابخانه مونیخ (۲۰) (از شهرهای آلمان) و کتابخانه کسفورد (۲۱) و کمبریج (انگلستان) و کتابخانه اسکوریا (۲۲) (اسپانیا) و بسیاری از کتابخانههای عالم بمانند اسلامبول و هندوستان (رامپور و مدرس) و بعضی از کتابخانههای شخصی چه در ایران و چه در سایر کشورها موجود است .

در تهران در کتابخانه عملی ملک (آقای حاج حسین آقا ملک) نسخ چندی دیده ام که بشرح آنها خواهم پرداخت .

معروف است که کتاب حاوی پس از وفات رازی بامرا ابو الفضل بن عمید استاد صاحب بن عباد وزیر رکن الدوله دیلمی از یادداشتهایی که از رازی باقی مانده بود باهتمام شاگردانش جمع آوری و پس از جمع این اوراق کتاب حاوی تهیه گردیده است .

این جلد اندلسی در کتاب طبقات الاطباء و الحکماء، گوید : کتاب حاوی مشتمل بر هفتاد مقاله است .

ابن ابی اصیبه در ذیل شرح این کتاب در عیون الانباء نیز بدان اشاره نموده است و گوید : نسخه کامل این کتاب را ندیده ام .

بعضی از مورخان بمانند ابوالفداد در تاریخ خود تعداد مجلدات حاوی را سی و برخی بیست و پاره ای هیجده مجلد در کتب خود ذکر کرده اند . بطور قطع و یقین نمیتوان گفت تعداد مجلدات حاوی در ابتدای تدوین چند مجلد بوده، ولی آنچه که بتحقیق ثابت است آنکه حاوی بصورت دائرة المعارف طبی است که رازی آنرا از معلومات قدما تا دوران خود تدوین نموده است .

چنانکه در مقدمه آمد ابن الندیم و ابن ابی اصیبه

محتویات کتاب را دوازده باب (قسم) و بیرونی سیزده فصل و قفطی در محلی دوازده و در محل دیگر هفتاد مقاله متذکر گردیده‌اند و تقسیمات هیچکدام از این مورخان بهمانند یکدیگر نیست و اصولاً نسخ خطی که در دست است مطابق تقسیمات فوق نمیباشد. چنین بنظر میرسد که نسخه خطی کتابخانه اسکوریال از سایر نسخ معتبرتر و منظمتر باشد.

۳- عقاید مورخان و تذکره نویسان خاور و باختر در باره حاوی

قدما در باره حاوی عقیده مند بودند که کتابی بسیار ارزنده و کم نظیر میباشد و تقریباً عموم مورخان شرق و غرب مقامی پر ارزش برای این کتاب قائل بودند.

اکنون مختصری از نظر مورخان مشرق زمین و سپس مغرب زمین را بنظر خوانندگان گرامی مجله میرسانم.

نظامی عروضی سمرقندی (۲۳) در مقاله چهارم کتاب خود در باب «علم طب و هدایت طبیب» می نویسد: «... پس از کتاب بساطط یکی بدست آمد چون سته عشر جالینوس (۲۴) یا حاوی محمد زکریا رازی یا کامل الصناعة (۲۵) یا سد باب بوسهل مسیحی (۲۶) یا قانون بوعلی سینا (۲۷) یا ذخیره خوارزمشاهی (۲۸) و بوقت فراغت مطالعت همی کند ...»

ابن ابی اسبیعه گوید:

«کتاب حاوی از بزرگترین و مهمترین کتب طبی است بجهت آنکه در آن جمیع امراض و درمان بیماریها چه از متقدمین و چه از متأخرین تا زمان رازی را شامل است و در آن هر موضوعی را که گوینده نقل نموده نامش را ذکر کرده است...» بهمین نحو سایر تذکره و تاریخ نویسان بهمانند ابن الندیم و قفطی و امثال آنها در باره این کتاب مطالبی نگاشته‌اند که دلیل بر مقام عالی و ارج کامل آن است که اگر بخواهیم تمام آنها را در این مقاله بیاوریم مطلب بدرزا کشد.

اما مورخان و تذکره نویسان مغرب زمین نیز بهمانند مورخان مشرق در باره حاوی شروح مفصل نگاشته‌اند و چنین بنظر میرسد که آنان باین کتاب بیش از مورخان شرق اهمیت میدهند، بدلیل آنکه محتویات آن مجموعه مشاهدات و اتفاقاتی است که رازی عموماً برای العین دیده و این امر از بزرگترین و مهمترین وجهی است که حاوی را بر سایر کتب طبی اسلامی برتری میدهد. خلاصه آنکه رازی در کتاب حاوی جمیع عقاید

اطباء یونانی و اسلامی و رومی (در بعضی موارد نظرات اطباء هندی را تا زمان خود با اعمال و نظرات خویش (که روی مریض دیده است) جمع آوری نموده و منبع بسیار عالی برای پی بردن به مقام وی میباشد و بدین دلیل در تاریخ طب رتبه ارجمندی را داراست.

شادروان پرفسور ادوارد براون در کتاب «طب عرب» (طب اسلامی) گوید:

این کتاب بر سایر کتب طبی اسلامی مزیت و برتری دارد بدلیل آنکه رازی اتفاقات و مشاهداتی را که دیده در آن نگاشته است.

غیر از شادروان ادوارد براون عده زیادی از مورخان مغرب زمین تجزیه و تحلیل منظمی از کتاب حاوی نموده‌اند بهمانند دنالد کمپل انگلیسی (۲۹) و یولیوس روسکا و پاول کراوس و دکتر هاگس میرهوف.

۴- تشریح کتاب حاوی - چنانکه در

سطور بالا آمد نام این کتاب را «الجامع الحاضر لصناعة الطب» گذارده‌اند و این مطلب میرساند که کتاب حاوی تا دوران رازی جامع ترین کتاب طبی بوده است.

از طرفی بطور تحقیق نمیتوان فهرست کامل و تعداد مجلدات و فصول و ابواب آنرا معلوم داشت و چنانکه خواهد آمد این مطلب تا بحال آنطور که باید و شاید منجزاً معلوم نگردیده است.

نسخ این کتاب که در کتابخانه‌های جهان فعلاً موجود است بایکدیگر اختلاف زیاد دارند و عموماً مجلدات کتاب مزبور باهم شباهت ندارد.

تا بحال مورخی نتوانسته است بطور قطع و یقین بگوید که کتاب حاوی کامل که اول دفعه تهیه شده در کدام کتابخانه است.

از حاوی نسخه‌ای که کامل باشد بسیار کم و نادر میباشد. شاید نسخه کتابخانه اسکوریال از تمام نسخ موجود کاملتر باشد ولی از مجلدات مختلف آن نسخ بیشتری در اغلب کتابخانه‌ها یافته میشود و این امر بسیار واضح است چرا که استنساخ تمام حاوی کار آسانی نیست و برخلاف کتابت اجزاء آن برای طالبین علم طب آسانتر بوده است.

از طرفی موضوع اختلاف در عده مجلدات این کتاب ناشی از ذوق و سلیقه کاتبان و سفارش دهندگان کتاب بوده است که بنظر میرسد هر یک بذوق و سلیقه خویش بدان مبادرت ورزیده‌اند، بدین جهت نمی توان گفت حاوی که در سی مجلد است کاملتر از حاوی

هیچده مجلدی باشد .

نسخیکه این جانب از حاوی در تهران دیده ام
بشرح زیر میباشد :

الف) نسخه قدیمی مجلد چهارم و پنجم در
کتابخانه ملی ملک که در یک جلد میباشد و در تاریخ
۵۷۱ هجری قمری بخط اسعد بن الیاس بن المطران
المتطبب تحریر یافته و بشماره ۴۷۸۵ دارای چهارصد
وده برگ است .

این نسخه شامل بیماریهای معدی ، سوء
مزاج ، اسهال ، بیماریهای صغیر ، اسهال اطفال
قولنجها (۳۰) ضامدها ، خفتانهای معدی (۳۱)
امزجه مختلفه (۳۲) و درمان آنها با ذکر ادویه و
درمانهایی که تا زمان رازی از حکماء و اطباء سلف
بوده با شرح جزئیات آن میباشد . در این کتاب
رازی عقاید و آراء علی بن ربن طبری (۳۳) و ابن
ماسویه (۳۴) و جالینوس و امثال آنها را ذکر و بر
آنها انتقاد کرده است .

ب) نسخه خطی قدیمی حاوی که در یک مجلد
و در حدود سال ۶۰۴ هجری قمری نوشته شده
(بشماره ۴۵۲۲) و مشتمل بر بیماریهای
کبد ، طحال ، امعاء و دولا ب (۳۵) سنگها ، بیماری
های آلات تناسلی و مثانه و کلیه ، مفاصل ، بواسیر
بیماریهای معده ، نفرس (۳۶) ، جرب ، عرق -
النساء (۳۷) دملها و زخمها ، نبضها ، صداع
(۳۸) ، بیماریهای بینی و چشم و اقسام تبها ، شرح
هواها و شهرها ، سرطان ، بیماریهای رحم ، اورام
با بیان عقاید و افکار ابقراط (۳۹) و جالینوس و روقس
حکیم (۴۰) و بختیشوع (۴۱) و ابن سراج (۴۲)
و ابن ماسویه (۴۳) و حنین بن اسحق (۴۴) و جورجیس
حکیم و غیره با ذکر کتب و مأخذی که اخذ نموده و عقاید
علماء فوق را با انتقادات کامل بیان داشته است .

ج) نسخه خطی قدیمی جلد دوم حاوی رازی
که شامل بیماری های چشم و ضامم آن و گوش و
بینی و دندان و لب و ذات الجنب و بیماری های
سینه و مری و معده و کبد و صفرا و سوء هضم با
ذکر مطالبی که از کتب علماء و حکمای سلف و نسخ
و درمانهای آنها ذکر نموده که سال ۱۰۶۷ هجری
قمری نوشته شده و در یکصد و نود و سه برگ و بشماره
۴۵۲۳ ثبت گردیده است .

د) ایضاً کتابی بنام حاوی کبیر از محمد
ذکر بای رازی بخط نستعلیق متن و حاشیه شده
که تقریباً کتاب کاملی بنظر میرسد و بسال ۱۰۱۶
یا ۱۰۱۳ هجری قمری بخط نستعلیق تحریر یافته

و شامل ۶۱۵ صحیفه و بشماره ۴۴۹۲ ثبت شده
است . این نسخه تقریباً از جمیع بیماریها و درمان
آنها و اقوال و آراء و اعمال بسیاری از اطباء
ما قبل میباشد .

بعلاوه در این کتاب حکایاتی از مشاهدات
و تاریخچه های بیمارانی که رازی شخصاً معالجه
نموده و یاداشتهای طبی دیده میشود . (برای
اطلاع بیشتر در باب حکایات طبی رازی رجوع
شود به ترجمه کتاب « قصص و حکایات المرضى »
انتشارات دانشگاه تهران شماره ۹۴۰ که بمناسبت
جشن بزرگداشت رازی در سال ۱۳۴۳ شمسی
با حواشی و ملحقات بسمی و اهتمام نویسنده مقاله
چاپ شده است) .

ه) نسخه بسیار قدیمی از حاوی در کتابخانه
مرحوم دکتر علی رضا بهرامی (مذهب السلطنه)
دیده ام .

نسخ دیگری از مجلدات حاوی در
کتابخانه های شخصی و دولتی موجود می باشد و
از آن گذشته قسمتهائی از این کتاب ترجمه و
تشریح گردیده و بعضی از این ترجمه ها نیز چاپ
شده است . (برای اطلاع بیشتر رجوع شود به برگه
جلد اول ۱۹۳۷ و ضمیمه ۱۹۴۳ میلادی) .

(Gteschichte der Arabischen Lit-
teratur, Karl Brockelmann)

اکنون نکات چند در باب حاوی از نظر خوانندگان
مجله می گذرانم :

باید دانست همانطور که ابن ابی اسبیبه در
در کتاب خود متذکر گردیده تقسیماتی که در باب
مجلات و ابواب کتاب حاوی آمده پسندیده و مرضی
نمی باشد ، بعلاوه آنکه چنین معروفست که این کتاب
پس از وفات رازی از یاد داشتهای زیادی تهیه
و تدوین گردیده و چنانکه از محتویات نسخی که
دیده ام مشاهده میشود از بیماریهای کبد و معده و
و صفرا در هر سه نسخه یاد شده است ، در
صورتی که نسخه اول مجلد چهارم و پنجم
و نسخه دوم مجلد ششم و نسخه سوم مجلد دوم
حاوی است و از این جهت کتاب حاوی کاملاً بر خلاف
قانون بوعلی سینا و نقطه مقابل آن است ، چرا که
نسخ قانون تماماً بر یک منوال و یک نسق چه از
جهت ترتیب و چه از حیث ابواب میباشد ،
در صورتیکه در مجلدات موجوده از کتاب حاوی
ابتداً این ترتیب دیده نمی شود و اصولاً مبنای
صحیحی ندارد .

اما علت دیگر عدم ترتیب این کتاب بواسطه

آن است که حاوی از روی یادداشتها و مسودات طبی رازی جمع شده و اصولاً کتابت حاوی بواسطه فراوانی مطالب و حجم زیاد برای همه کس ممکن نبوده، فقط متعینین میتوانند آنرا داشته باشند، در این صورت کاتبان و نسخه برداران بمیل و سلیقه خود آنرا ترتیب داده و تغییراتی در آن قائل شده اند.

علی بن عباسی مجوسی اهوازی ارجانی در کتاب «ملکی» گوید فقط دو نسخه از حاوی دیده ام (رجوع شود به کتاب ملکی چاپ قاهره سال ۱۲۹۴ هجری قمری مطابق ۱۸۷۷ میلادی). اینک معروف است کتاب حاوی از روی یاداشتهای وی پس از مرگش تهیه گردیده تقریباً نظر جمیع مورخان و تذکره نویسان میباشد. اما نویسنده این مقاله به مطلبی برخورد نموده ام که لازم میدانم بنظر خوانندگان محترم برسانم اگر مقبول اقتدافها و الاینده را مستحضر نمایند:

بر حسب عقیده عده ای از مورخان کتاب «برء الساعه» (۴۵) رازی آخرین تالیف وی میباشد، که در سالهای ۳۱۲ (یا ۳۱۳) هجری قمری تالیف نموده است. دسته ای معتقدند که آخرین کتاب تالیفی رازی حاوی است که تمام نشده و رازی وفات یافته است.

گرچه این دو عقیده باهم متناقض نیست، بلکه ممکن است هر دو را قبول نمود. بدین معنی که آخرین تالیف رازی را برء الساعه بدانیم که ضمن تالیف این کتاب حاوی را نیز یادداشت می نموده منتهی تمام نشده و پس از مرگ رازی شاگردانش آن را جمع آوری نموده و کتاب را ترتیب داده اند. اما مطلب بسیار اساسی آنکه رازی در کتاب «سیره فلسفی» خود نامی از حاوی (جامع) برده است. پس معلوم میشود که رازی یاداشتهائی تهیه و در دست داشته که می خواسته آن را بصورت کتابی در آورد یا آنکه آن را بصورت کتاب در آورده است، منتفی عمرش کفاف این عمل را نداده و پس از وی این کار جامعه عمل بخود گرفته است. بدین جهت نمیتوان بطور قطع گفت که حاوی پس از مرگ رازی منظم گردیده بلکه بیشتر احتمال داده میشود که یادداشتها حاضر بوده و فقط زحمت جمع آوری آن پس از رازی بعمل آمده است.

متأسفانه نمیتوان تعیین نمود که ترجمه لاتینی حاوی از روی کدام نسخه ترتیب داده شده و آن نسخه که اولین بار از روی آن ترجمه بعمل آمده در کجاست و آیا فعلاً وجود دارد یا نه؟ مخصوصاً

اگر بدین نکته متوجه گردیم که آیا مترجمین اصولاً به صحت و سقم مطالب و ترتیب و روش و سیاق عبارات اهمیتی داده اند یا نه؟

بنا بر این با کمال تأسف باید اذعان کرد که برای ترجمه لاتینی آن نیز نمیتوان اعتباری زیاد قائل بود.

مقداری از مجلدات حاوی را مترجم معروف کتب طبی اسلامی ژرار دو کرمن (Gerard de Crémone = Gerardus Cremonensis) ترجمه نموده و این شخص همان کسی است که منصور (۴۶) رازی و قانون بوعلی سینا و کتاب جراحی ابوالقاسم جراح (۴۷) بزرگ را نیز ترجمه کرده است. در خاتمه این قسمت اضافه مینمایم که مورخین اروپائی را عقیده آن است که حاوی بزرگترین دائرة المعارف طبی اسلامی است که بزبان عربی از طرف طبیب ایرانی که سالیان دراز برای تألیف آن متحمل زحمت شده است و نتیجه و نخب تجارب و زحمات وی است برشته تحریر درآمده، مضافاً بدانکه یاداشتهای طبی روزانه را رازی در آن ثبت نموده و عقاید اطباء سلف را يك يك در جمیع موارد ذکر کرده است.

اما اگر روزی مقرر شود که درباره این کتاب تجزیه و تحلیل کامل بعمل آید باید جمیع نسخ موجوده در کتابخانهها را از ابتدا تا انتها مطالعه نمود تا بتوان نظر نسبتاً قطعی درباره ارجح و مقام حقیقی آن اظهار داشت.

این امر اخیراً بنحوی صورت تحقق بخود گرفته است و برای اولین بار در هندوستان در شهر حیدرآباد کن در دانشگاه آن شهر در مطبوعه مجلس دائرة المعارف العثمانیه، کتاب حاوی چاپ شده است.

۵ - مجلدات چاپ شده حاوی - از سال ۱۹۵۵ میلادی مطابق با ۱۳۷۴ هجری قمری تا تاریخ کتابت این مقاله (اردی بهشت ماه ۱۳۴۶) نوزده مجلد چاپی از کتاب حاوی بدست این جانب رسیده که از روی نسخه خطی کتابخانه اسکوریا (اسپانیا) شماره ۸۱۳ استنساخ و چاپ شده است. در پشت جلد کتاب بدین نحو آمده است:

«کتاب الحاوی فی الطب للفیلسوف الکبیر والطیب المشهور ابی بکر محمد بن زکر یا الرازی المتوفی سنه ۳۱۳ هـ . ۹۲۵ م . صحیح عن النسخة السوحیدة المحفوظة فی مکتبة اسکوریا تحت اعانة وزارة معارف الحكومة - العالیة الهندی . بمطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیه»

بحیدرآباد الدکن - الهند ،

از مجلد اول تا مجلد دهم بشرح زیر است :

جزء اول درباب بیماریهای سر ،

جزء دوم چشم ،

جزء سوم گوش و بینی و دندانها ،

جزء چهارم درباب بیماریهای ریه ،

جزء پنجم مری و معده ،

جزء ششم استفرغات و تسمین و هزال ،

جزء هفتم بیماریهای پستان و قلب و کبد و طحال ،

جزء هشتم قرحه امعاء و اسهال .

جزء نهم بیماریهای رحمی و بارداری ،

جزء دهم کلیه و مجاری ادرار و غیره میباشد .

این ده جزء یاده مجلد از کتاب حاوی از سال ۱۳۷۴ هجری قمری تا سال ۱۳۸۰ هجری قمری مطابق با سالهای ۱۹۵۵ و ۱۹۶۱ میلادی با مقدمه انگلیسی (در سه صفحه) بچاپ رسیده است .

جزء اول و دوم و چهارم و پنجم از روی تنها نسخه قدیمی کتابخانه اسکوریال (مادرید اسپانیا) ولی جزء سوم از روی دو نسخه قدیمی یکی متعلق کتابخانه اسکوریال و دیگری نسخه کتابخانه پهلوانی (بهار) و جزء ششم و هفتم و هشتم از روی دو نسخه منحصر بفرد کتابخانه اسکوریال (مادرید) و جزء دهم از روی نسخه قدیمی کتابخانه اسکوریال و کتابخانه علیگره و برپیش میوزیم تصحیح و ترتیب یافته است .

از جزء یازدهم تا جزء نوزدهم در پشت جلد کتاب آمده است : « که تحت مراقبت دکتر محمد عبدالعزیز خان مدیر دائرة المعارف العثمانیه طبع گردیده است . »

جزء یازدهم درباب کرهها و بواسر و نقرس و واریس (دوالمی) و داء الفیل ،

جزء دوازدهم درباب سرطان و ورمها و دمل ها و قرحهها ،

جزء سیزدهم درباب بیماریهای ضربه ای و فساد و قروح حاصله از اعضاء تناسلی و مقعد و غیره ،

جزء چهاردهم در امراض تبها و بزاز و قی و غیره ،

جزء پانزدهم درباب تب مطبقة و بیماریهای

حاد و معالک حاره و غیره ،

جزء شانزدهم درباب تبهای دق و پیری و تبهایی که گرم نیستند و تبهای و بایمی و غیره ؛

جزء هفدهم درباب آبله و سرخک و طواعین (طاعونها) ،

جزء هیجدهم درباب بحران و آنچه که بدان تعلق گیرد ،

جزء نوزدهم درباب ادرار و آنچه که بدان تعلق گیرد و سموم میباشد .

جزء یازدهم و دوازدهم از روی نسخه قدیمی کتابخانه های اسکوریال (مادرید) و دهلی و کتابخانه مولانا آزاد (علیگره) ،

و جزء سیزدهم و چهاردهم از روی نسخه منحصر بفرد کتابخانه اسکوریال و جزء پانزدهم و شانزدهم و هفدهم از روی دو نسخه خطی کتابخانه اسکوریال و جزء هیجدهم و نوزدهم از روی نسخه خطی کتابخانه اسکوریال و نسخه خطی طبیب آشفته در کتابخانه دائرة المعارف العثمانیه و نسخه خطی پهلوانی شریف (بهار) میباشد .

این بود تشریح بسیار مختصر و تحقیقی درباره حاوی رازی یاد در اصطلاح عده ای حاوی کبیر .

آنچه که تا این تاریخ (اردی بهشت ماه ۱۳۴۶) طی صحائف بالا نگاشته آمد عبارت بسود از بیان اطلاعات بسیار مختصری برای شناساندن حاوی بطور موجز و اینکه این دائرة المعارف طبی چیست ، نه آنکه تجزیه و تحلیل از مفاد و مضمون و محتویات آن شده باشد ، بلکه برای این قسمت یعنی تجزیه و تحلیل از اصول عقاید طبی و معلومات رازی و اینکه در این کتاب چه آمده است باید کتاب یا به بیان بهتر کتابها نوشت و با آنکه آنرا ترجمه نمود بشرط آنکه با حواشی و تعلیقات و تطبیق مفاد آن با معلومات امروزی بعمل آید .

در خاتمه از نظر روشن شدن موضوعی که متأسفانه نزد عده ای رائج گردیده است و آن اینکه دسته ای تصور مینمایند که رازی را دو کتاب حاوی است : یکی حاوی کبیر دیگری حاوی صغیر متذکر می شوم : اینان در کتب خود برای رازی دو تالیف بنامهای بالامتذکر گردیده اند . در صورتیکه در میان مؤلفات طبی رازی فقط یک تالیف بزرگ بنام « حاوی » وجود دارد .

اما حاوی صغیر یا حاوی ، بعد از رازی تالیف گردیده و مؤلفش « محمود بن الشیخ الربانی سائن

الدین الیاس شیرازی، است که از پزشکان متأخر میباشد .

این کتاب مشتمل بر پنج مقاله است و نسخ زیادی از آن در دست مردم است که متأسفانه بنام حاوی رازی خرید و فروش میگردد، و اشخاص بی- بصیرت که آنرا میخرند چنین تصور میکنند که حاوی رازی را بدست آورده‌اند، در صورتیکه بسیار راه اشتباه رفته‌اند . تنها امری که باعث چنین گمراهی برای اشخاص شده است نام «حاوی» است و اینکه تصور مینمایند که رازی دو حاوی تألیف کرده است .

ابتدای حاوی محمود صائِن الدین شیرازی بدین نحو است :

«الحمد لله الواحد الماجد السبوح خالق -
الجن والانس رب الملائكة والروح ظهر منه بدیع -
الموجودات ...»

«... قال المولى الولي الحكيم العليم الصارف
عمره في تعظيم امر الله والشفقة على خلق الله حاوی
المعقول المنقول جامع الفروع والاصول استاد -
الحكماء المحققين نجم الملة والدین محمود بن -
الشيخ الرباني الامام الصمداني صائِن الدین
الیاس روح اله روحها وجدد فتوحها»

«اما بعد فلا يخفى على رأی ذوی العقول ان
علم الطب اشرف من سایر العلوم لان شرف كل علم
بحسب شرف موضوعه وموضوع علم الطب بدن -
الانسان و من البديهيات ان هذا الموضوع في عالم

الكون و الفساد اجل واشرف من سایر الكائنات
فلا جرم العلم به اجل واشرف من سایر العلوم -
لا سيما اذ ورد به الخبر المأثور عن النبی (ص)
حيث قال : العلم علمان علم الابدان و علم -
الادیان .»

پس از آن مؤلف شرحی ذکر مینماید که «بعضی
از دوستان و برادران مرا گفتند که کتابی در طب
تألیف نمایم و من نیز اطاعت کردم ...» .

«لذا این کتاب را تألیف نموده و آنرا «حاوی
لعلم التداوی» نام نهاده و بر پنج مقاله مرتب
نمودم .»

این کتاب مشتمل بر پنج مقاله است بدین
ترتیب :

مقاله اول - در بیان بیماریها که مشتمل بر
یکصد و بیست و پنج باب است .

مقاله دوم - در تبها که مشتمل بر بیست و هفت
باب است .

مقاله سوم - در بیماریها و علل ظاهره و اعضاء
بدن که مشتمل بر یکصد و پنج باب است .

مقاله چهارم - در بیان ادویه مفرده که به
ترتیب حروف تهجی است .

مقاله پنجم - در بیان ادویه مرکبه و کیفیت
استعمال و ترکیب آن‌ها که مشتمل بر پنجاه باب است .
«تمام شد»

تهران اردیبهشت ماه ۱۳۴۶
دکتر محمود نجم آبادی

یادداشتها :

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱ - این کتاب اخیراً با تحقیقات و حواشی
و ملحقاتی از طرف «فواد سید» رئیس قسمت کتب خطی
کتابخانه مصر بسال ۱۹۵۵ میلادی در چاپخانه
انستیتو فرانسوی باستان شناسی شرقی تحت عنوان
Les générations des Medcins et des
Sages .
بچاپ رسیده است .

۲ - ابن الندیم - ابوالفرج محمد بن اسحق
(۳۸۵-۲۹۷ هجری قمری = ۹۹۵-۹۰۹ میلادی)
صاحب تألیفی بنام «الفهرست» میباشد که در مصر و
لیبزیك بچاپ رسیده و بسال ۱۳۴۳ خورشیدی
ترجمه فارسی آن در تهران توسط آقای رضا تجدد بعمل

آمده و چاپ شده است .

۳ - بیرونی - ابوریحان فیلسوف و منجم و
ریاضی دان معروف ایرانی (متولد بسال ۳۶۲ هجری
قمری = ۹۷۲ میلادی در خوارزم و متوفی بسال ۴۴۰
هجری قمری = ۱۰۴۸ میلادی در غزنین) . ویرا
مؤلفات بسیار معتبر میباشد که مهمترین آنها «آثار -
الباقیه عن القرون الخالیه» و «ماللهنده» و «قانون
مسعودی» است . برای اطلاع بیشتر رجوع گردد به
ترجمه و تشریح بعضی از مؤلفات وی که توسط دانشمند
محقق آقای اکبر دانا سرشت بعمل آمده است .

۴ - قفطی - علی بن یوسف بن ابراهیم بن -
عبدالواحد بن موسی بن احمد بن محمد بن اسحق بن -

محمد بن ربیع الشیبانی القفطی وزیر (ابوالحسن) صاحب کتاب معروف «اخبار العلماء باخبار الحکماء» (۶۴۶-۵۶۳ هجری قمری مطابق ۱۲۸۴-۱۱۶۷ میلادی).

قفطی از بزرگان قلم و نویسندگان عالی رتبه دوران بوده است. تولدش در قفط (مصر) و نازمان مرگ پدر در قاهره میزیسته است. پس از مرگ پدر بشام رفته و در حلب سکونت اختیار کرده است. در دوران سلطنت «ملک العزیز» بسمت وزارت میرسد (۶۳۳ هجری قمری مطابق ۱۲۳۵ میلادی).

کتاب تاریخ الحکماء بسال ۱۳۲۶ هجری قمری مطابق ۱۹۰۸ میلادی در مصر و سپس در لیبزیک (آلمان) چاپ رسیده است.

۵- ابن ابی اصیبه - نامش احمد پدرش قاسم ملقب به شیخ موفق الدین و کنیه اش ابوالعباس و مشهور به ابن ابی اصیبه است. جد او علایش خلیفه بن یونس - الخزرچی است. (متوفی بسال ۶۶۸ هجری قمری مطابق ۱۲۶۹ میلادی). وی از پزشکان مائه هفتم هجری قمری و در علم طب و حکمت و فلسفه و تاریخ دستی بسزا داشته و بیشتر دوران زندگانی خود را در شهر های دمشق و قاهره گذرانده است و در سال ۶۳۲ هجری قمری در بیمارستان قاهره بطبابت می پرداخته است.

کتاب سودمندی در شرح حال فلاسفه و اطباء بنام «عیون الانباء فی طبقات الاطباء» دارد که سرگذشت همه پزشکان و حکماء از پیدایش طب تا دوران خود میباشد.

این کتاب بسال ۱۲۹۹ هجری قمری مطابق ۱۸۸۳ میلادی در دو جلد در قاهره بعد از پنج مجلد، ایضاً بسال ۱۹۶۵ میلادی در یک جلد در بیروت جدید چاپ شده است.

۶- قاموس الاعلام چاپ استانبول ۱۳۱۶ هجری قمری مطابق ۱۸۹۸ میلادی.

۷- کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون (عربی) تألیف ملاکاتب چلبی حاجی خلیفه چاپ استانبول ۱۳۱۰ هجری قمری مطابق با ۱۸۹۲ میلادی. ایضاً چاپ جدید سال ۱۳۵۹ هجری قمری مطابق ۱۹۴۰ میلادی در استانبول.

۸- پرفسور ادوارد براون Prof. E. G. Browne طبیب و مستشرق معروف انگلیسی صاحب تألیفی بنام طب عرب (Arabian Medicine) است. (چاپ کمبریج ۱۹۲۱ میلادی). این کتاب که تحت چهار خطابه تدوین گردیده بسال ۱۹۵۴ میلادی توسط دوست و همکار دانشمند آقای پرفسور نیر واسطی یا کستانی بزبان اردو ترجمه آن بفارسی بسال های ۱۳۳۷ و ۱۳۴۳ خورشیدی از طرف بنگاه ترجمه و نشر کتاب توسط آقای مسعود رجب نیا چاپ گردید که در ابتدای آن مقدمه ای بقلم نویسنده این مقاله میباشد.

۹- یولیوس روسکا (Julius Ruska) ویرا مؤلفات و تحقیقات و آثار بسیاری درباره

رازی است.

۱۰- پاول کراوس (Paul Kraus) علاوه بر آنکه از رازی شناسان بسزرگ میباشد فهرستی از مؤلفات یولیوس روسکا درباره خدمات ارزنده اش در مورد رازی برشته تحریر در آورده است (مجله ازیریس (Osiris) شماره پنجم سال ۱۹۳۸ میلادی چاپ بلژیک در شهر بروچ).

۱۱- ما کس میرهوف (Max Meyerhof) ضمن مقدمه بر سی و سه حکایت طبی رازی Thirty-three Clinical observations by Rhazes

بسال ۱۹۳۵ (سپتامبر) در جلد بیست و سوم مجله ایزیس (Isis) چاپ بلژیک (بروچ) شرحی متمتع بر حاوی نگاشته است.

۱۲- شادروان علامه محمد قزوینی نیز در حواشی چهار مقاله (احمد بن عمر بن علی النظامی العروسی السمرقندی در حدود سال ۵۵۰ هجری قمری) چاپ لیدن ۱۹۰۹ میلادی مطابق ۱۳۲۷ هجری قمری تحقیق بسیاری دانشمندانهای نموده است.

۱۳- شادروان علامه عباس اقبال آشتیانی نیز در باب معرفی کتاب حاوی خدمات ارزنده ای نموده است.

۱۴- دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران شرح و تعالیق بسیار فاضلانهای بر کتاب حاوی ضمن کتاب چهارم مقاله عروسی نگاشته اند. (چاپ تهران سال های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳).

۱۵- حنین یسراحق از مترجمان بزرگ تمدن اسلامی است. پزشکی مشهور و صاحب نظر بوده است. اروپائیان وی را بنام Johannitius می نامند.

ویران ترجمه های فراوانی از کتب طبی یونانی مخصوصاً ابقراط و جالینوس به سریانی (عربی) است. وفات حنین در سوم صفر المظفر سال ۲۶۰ هجری قمری مطابق سال ۸۷۳ میلادی اتفاق افتاد. وی رئیس دارالترجمه مأمون خلیفه عباسی بود.

۱۶- جالینوس (Galen = Calien) طبیب مشهور.

۱۷- Brescia

۱۸- Venise

۱۹- British Museum

۲۰- Munich = München

۲۱- Oxford

۲۲- Escurial = El-Escurial

۲۳- نظامی عروسی سمرقندی - احمد بن عمر بن علی النظامی العروسی السمرقندی نویسنده و مورخ که صاحب تألیف نفیسی است بنام «چهارمقاله» مشتمل بر چهار قسمت.

مقاله اول - در مساهبت دبیری و کیفیت دبیر بلیغ کامل.

Medicine and its influence in the-
Middle Ages

۳۰ - Les Colique

مقصود بیشتر سوء هضم است - ۳۱

۳۲ - Les Temperaments

۳۳ - علی بن ربیع طبری (علی بن سهل یا علی بن

زین یا علی بن زین یا علی بن ربیع) از اطباء و حکماء پیشرو طب
اسلامی بوده و در طبرستان در خدمت ولایت آنجا به
طبابت می پرداخته است ، میگویند در زمان معتصم
هشتمین خلیفه عباسی (۲۲۷ - ۲۱۸ هجری قمری
مطابق با ۸۴۲ - ۸۳۳ میلادی) مسلمان گردیده است.
ویرا مؤلفات چندی در طب و حکمت و حفظ الصحة و
امثال آنهاست . تالیف مهم وی « فردوس الحکمه »
میباشد که در آلمان بچاپ رسیده است .

نولدش در حدود سال ۱۸۴ هجری قمری مطابق
با ۸۵۵ میلادی و وفاتش در حدود سال ۲۶۲ هجری
قمری مطابق با ۸۷۵ میلادی اتفاق افتاده است .

۳۴ - ابن ماسویه - (Masouiah = Mesué)

ماسویه نام يك طبیب نیست بلکه عده ای از پزشکان
بدین نام بوده اند و بهتر آن است که بنام « آل ماسویه »
نام ببریم و آنها عبارتند از ۱) ماسویه اول
(ابویوحنا) از اطباء سریانی است که در چند پشاپور
خدمت می نموده است ، ۲) یوحنا فرزند ماسویه (۳)
جورجیس بن ماسویه فرزند دیگر ماسویه اول .

معروفترین افراد خاندان ماسویه یوحنا بن
ماسویه است و مقصود رازی همین یوحنا میباشد
(۲۴۳ - ۱۶۱ هجری قمری = ۸۵۷ - ۷۷۷ میلادی) ،
۴) میخائیل بن ماسویه .

۳۵ - Diabète

۳۶ - Goutte

۳۷ - Sciaticque

۳۸ - Migraine

۳۹ - Hippocrate طبیب نامدار یونانی

۴۰ - Rufus d' Ephèse - روفس افسسی

از پزشکان معروف یونان است که صاحب مولفات بسیار
معتبر در طب میباشد ، (۱۱۶ قبل از میلاد) .

۴۱ - بختیشوع نام يك نفر نیست بلکه بهتر آن
است که آنان را همانطور که مورخان قدیم نام برده اند
آل بختیشوع بنامیم . اینان عده ای از اطباء مسیحی
بودند که در چند پشاپور بخدمت اشتغال ورزیده اند .
تعداد آنها دوازده نفر است و قریب ۲۵۰ سال در
مکتب چند پشاپور (و گاهی بر حسب دعوت خلفا به
بغداد رفته اند) بطبابت مشغول بودند .

بی مناسبت نیست که نام افراد خاندان بختیشوع
را از نظر خوانندگان مجله بگذرانیم ،

۱) بختیشوع بزرگ سر سلسله خاندان ،

۲) جورجیس (جرجیس) فرزند بختیشوع اول

طبیب منصور خلیفه (۱۵۲ هجری قمری مطابق ۷۶۹
میلادی) ،

مقاله دوم - در ماهیت علم شعرو صلاحیت

شاعر ،

مقاله سوم - در ماهیت علم نجوم و غزارت

منجم در آن علم ،

مقاله چهارم - در ماهیت علم طب و هدایت

طبیب و کیفیت او .

کتاب چهار مقاله بسال ۱۳۳۷ هجری قمری
مطابق با ۱۸۰۹ میلادی از طرف شادروان علامه
قزوینی در لیدن Leiden از شهر های هلند
با جواشی و ملحقات بسیار دانشمندان بطبع رسیده است .
ایضاً در سالهای ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ و ۱۳۳۳ از
طرف آقای دکتر محمد معین استاد دانشگاه با
تحقیقات و تبیحات و تعلیقات بسیار محققانه تجدید
چاپ شده است .

۲۴ - سته عشر جالینوس - شانزده کتاب است

از مؤلفات جالینوس که اطباء دوران تمدن اسلامی
برای آموختن طب ترجمه آنها را که توسط حنین پسر
اسحق و حبیب بن الحسن الاعسم مترجم بعمل آمده
میخواندند که مهمترین آنها عبارتند از : کتاب مزاج ،
کتاب اخلاط ، کتاب اسطقات ، کتاب قوای طبیعی ،
کتاب تشریح ، کتاب علل و امراض ، کتاب حیل البره
(برای اطلاع بیشتر رجوع گردد به کتاب مولفات و
مصنفات رازی انتشارات دانشگاه شماره ۵۰۰ سال
۱۳۴۹ خورشیدی تالیف نویسنده مقاله) .

۲۵ - کتاب « کامل الصناعه الطبیه الملکیه »

یا کتاب « ملکی » تالیف علی بن عباس مجوسی اهوازی
ارجانی متونی بسال ۳۸۴ هجری قمری (برای اطلاعات
بیشتر رجوع شود به مقاله مولف در شماره دوم مجله
معارف اسلامی) .

۲۶ - صد باب بوسهل مسیحی - این کتاب

بنام « مائه فی الطب » ، « المائه مقاله » معروف و تالیف
ابوسهل عیسی بن یحیی المسیحی الجرجانی می باشد که
از دانشمندان علم طب و حکمت و استاد (یا همکار)
ابن سینا بوده است . نسخه خطی از کتاب « مائه
فی الطب » را در کتابخانه ملی ملک دیده ام .

ابوسهل مسیحی همان طبیبی است که پس از
دعوت سلطان محمود غزنوی به غزنین با اتفاق ابوعلی
سینا فرار کرده و در وسط راه از گنگان به دری از
فرط تشنگی جان سپرد .

۲۷ - قانون - تالیف بزرگ ابن سیناست

که امید است مقاله ای مفصل بعدها در همین مجله در باب
این کتاب نوشته شود .

۲۸ - ذخیره خوارزمشاهی - این کتاب از

تصانیف طبیب بزرگ ایرانی زین الدین (شرف الدین)
ابو ابراهیم اسمعیل بن حسین بن محمد بن احمد
الحسینی الجرجانی متونی بسال ۵۳۱ هجری قمری است .
در باره این کتاب نیز امید است مقاله ای
مفصل در مجله بعداً نوشته شود .

۲۹ - Dr. Donald Campbell Arabian

۴۵ - این کتاب سال ۱۹۰۳ میلادی در بیروت و سال ۱۹۳۶ در مصر بچاپ رسیده است . ترجمه های آن بزبانهای هندوستانی در سال ۱۳۰۸ هجری قمری در لکهنو و ترجمه فرانسه آن با اصل عربی بعنوان «معالجه در يك ساعت»

(La guérison à une heure)

توسط گیک (Guigue) سال ۱۹۰۴ میلادی در پاریس بطبع رسیده است . عنوان «معالجه در يك ساعت» ترجمه تحت اللفظی «ا لساعة» است که مترجم انتخاب نموده و صحیح بنظر نمیرسد .

ترجمه فارسی آن توسط میرزا سید احمد بن محمد حسین حسینی شریف تنکابنی حکیم باشی فتحعلیشاه از منسوبین محمد مؤمن صاحب «تحفه - حکیم مومن» دومرتبه چاپ شده است یکی سال ۱۲۹۷ هجری قمری توسط سید محمد طبیب فرزند میرزا سید احمد با «رساله اسهالیه» و «مطالب السوال» یک جا و مجدداً سال ۱۳۰۴ هجری قمری . ایضاً ترجمه آن سال ۱۳۲۶ شمسی از طرف روزنامه «ستاره غرب» بچاپ رسیده است .

بعلاوه چاپهای دیگری نیز از «بره الساعه» در اصفهان و تهران بچاپ رسیده است .

ابواب بره الساعه بیست و سه است اما مترجم (میرزا سید احمد تنکابنی) بسلیقه خود هفت باب دیگر بدان اضافه نموده که جمعاً سی باب میباشد .

۴۶ - منصورى - كتاب معروف رازى یا «طب المنصورى» .

۴۷ - ابوالقاسم بن خلف الزهراوى جراح بزرگ اسلامى که اروپائیان ویرا ABULCASIS گویند متولد در اشبیلیه (Seville) اسپانیا (۴۰۳ - ۳۲۵ هجری قمری مطابق ۱۰۱۲ - ۹۳۶ میلادی)

(۳) بختیشوع دوم فرزند جورجیس (وفات ۱۸۵ هجری قمری مطابق ۸۰۱ میلادی) .

(۴) جبرئیل فرزند بختیشوع دوم (۲۱۳ هجری قمری مطابق ۸۲۸ میلادی) .

(۵) جورجیس دوم فرزند بختیشوع دوم و برادر جبرئیل) .

(۶) بختیشوع سوم پسر جبرئیل (وفات ۲۵۶ هجری قمری مطابق ۸۷۰ میلادی) .

(۷) عبیداله اول طبیب فرزند جبرئیل و میکائیل فرزند دیگر جبرئیل) .

(۹) یحیی یا یوحنا فرزند بختیشوع دوم .

(۱۰) جبرئیل دوم (متوفى سال ۳۹۷ هجری قمری مطابق ۱۰۰۵ میلادی) فرزند عبیداله اول .

(۱۱) بختیشوع چهارم فرزند یحیی (یا یوحنا متوفى سال ۳۳۹ هجری قمری مطابق با ۹۰۴ میلادی) .

(۱۲) ابوسعید عبیداله دوم فرزند جبرئیل دوم (متوفى سال ۴۵۰ هجری قمری مطابق ۱۰۵۸ میلادی) .

۴۲ - در تاریخ طب دو نفر بنام ابن سراپیون (Sérapion) میباشد : (۱) یوحنا بن سراپیون (۲) داود بن سراپیون و عموماً وقتی ابن سراپیون گفته می شود مقصود یوحناست (۳۱۸-۲۵۷ هجری قمری مطابق با ۹۳۰-۸۷۰ میلادی) .

۴۳ - شرح آن در صفحات قبل آمد .

۴۴ - جنین بن اسحق عبادی که در زبان لاتینی به Johannitus معروف است وی یکی از بزرگترین مترجمین اسلامى است که بسیاری از کتب طبی و قراط و جالینوس را به سریانی (پارسی) برگردانده است .

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رتال جامع علوم انسانی